

INTERFERENȚE DIALECTALE ÎN LEXICUL PREDICILOR LUI ANTIM IVIREANUL

de
Adina CHIRILĂ

Statutul predicilor mitropolitului Antim Ivireanul de „operă document” pentru situația socială, economică și politică a Țării Românești la începutul secolului al XVIII-lea este evident, fiecare predică ținută la vreo sărbătoare sau cu prilejul unui eveniment din viața comunității (încăunarea mitropolitului, înmormântarea vreunui creștin) construindu-se ca punte între sursa biblică transcendentă și finalitatea persuasivă prin repetate referiri la contextul istoric concret, trăit și analizat de orator. Dar și din punct de vedere lingvistic, creația omiletică a lui Antim Ivireanul este un document. Cuvintele didahiilor vorbesc, în primul rând, despre starea vechii române literare către sfârșitul unei perioade de câteva secole, în care existența limbii române s-a desfășurat în umbra slavonei, limba oficială în biserică și în cancelaria domnească; în al doilea rând, ele consemnează începutul unui proces de modernizare, în special la nivelul vocabularului savant, în spiritul culturii laice europene, ale cărei mijloace de expresie lingvistică erau greaca și latina; și, în ultimul rând, din punct de vedere uman, cuvintele predicilor lui Antim, cele care reprezintă elementul popular al fondului utilizat, dezvăluie atitudinea personală față de limba română și, prin ea, față de oamenii cărora li se adresa și care se cerea să-l asculte, să-l înțeleagă și să-l urmeze. Ne vom opri în cele ce urmează asupra acestui ultim aspect al vocabularului mitropolitului Antim Ivireanul.

Ca să înțelegem mai bine mecanismul alegerii cuvintelor utilizate în construcția expresiei lingvistice a predicilor trebuie să precizăm încă o dată că Antim a învățat româna, limba exilului său cultural, foarte târziu, din surse diferite atât din punct de vedere social, cât și sub aspect dialectal. Prin intermediul cărților bisericești, Antim și-a însușit și variantele literare de tip nordic, pe lângă cea sudică, la care avea acces nemijlocit ca membru al clerului muntean, căpătând în felul acesta o viziune de ansamblu asupra potențialelor mijloace de expresie care îi stăteau la îndemână. Pe de altă parte, caracterul predicii de discurs oral, adresat unei mase eterogene, îl obligă pe orator să se mențină lingvistic într-o zonă „neutră” a vocabularului, care să asigure finalitatea persuasivă imediată a mesajului divin, înțelegând prin „neutră” calitatea de a alege și combina semne

lingvistice din arii dialectale, culturale și stilistice diverse. Astfel, vocabularul popular de uz general în dacoromâna de la începutul secolului al XVIII-lea și elementul cult specific variantelor stilistice ale vremii (pondera cea mai mare o are lexicul de origine slavă veche și slavonă, adoptat în limba română treptat, din momentul pătrunderii parțiale a scrierii slave pe teritoriul românesc și, mai ales, din momentul adoptării liturghiei slave în oficierea cultului, probabil în secolele al X-lea – al XI-lea, și până la sfârșitul secolului al XVII-lea, când limba română accede conștient, prin traducători și scriitori originali, la statutul de drept, acela de limbă oficială a Bisericii românești și a statului (G. Mihăilă, 17 / 119-122), completat de o seamă de termeni cu etimologie directă în greaca bizantină sau în neogreacă, în latină și în limbi romanice) este însoțit în *Didahii* de un număr însemnat de cuvinte populare, caracteristice unor arii dialectale diverse. Antim folosește cu precădere varianta literară muntenească, însă, apreciind în egală măsură particularitățile celorlalte dialecte literare, apelează frecvent și la termeni specifici variantelor literare românești de tip nordic.

În continuare vom exemplifica cele spuse mai sus prin câțiva termeni populari pe care mitropolitul Antim Ivireanul îi împrumută din aceste variantele literare.¹

Beteag, adj. [< magh. *beteg* (DA)] „1. bolnav²”: „de va fi vreouna din oi beteagă, trebuie și făr’de voia ei să o lége și să o pue jos să-i tae carnea cea putredă [...] și să-i pue căzuta doftorie...” (p. 137)³. Este un termen popular specific cu acest înțeles Moldovei, Banatului și Transilvaniei, determinant deopotrivă al clasei animatelor umane și animale. Cu un înțeles apropiat, acela de „invalid, cu defect fizic”, cuvântul este viabil și în lexicul ce grupează Moldova cu Țara Românească (4 / 396). La Antim Ivireanul, *beteag* este întotdeauna determinant pentru animate non-umane; pentru oameni, oratorul apelează la corespondentul de origine slavă *bolnav*: „altă învățătură trebui bărbatului și alta muerii; [...] altă vindecare trebuie celui sănătos și alta celui bolnav” (p. 136). Se pare că folosit astfel, cuvântul își pierde o parte din semnificație, însă limbajul și contextul în care este actualizat îi conferă o specializare necunoscută în variantele literare nordice. Astfel, *beteag* nu mai este doar sinonimul lui *bolnav*, ci este un lexem cu conotație specifică. Termenul apare pentru prima dată în

¹ Nu ne-am oprit asupra cuvintelor care grupează Țara Românească și Moldova, Transilvania sau Banat – Hunedoara (*bântui*, *clucșă*, *năstrapă*, *obroc*, *prunc*, *soroc*, *zavistie*, *zătici*) sau asupra celor de origine maghiară, care sunt cunoscute în întreaga arie a dacoromânei (*giulgiu*, *sălaș*, *vicleșug* etc.).

² Am precizat doar sensurile cu care termenii apar la Antim Ivireanul.

³ Exemplele și citatele sunt extrase din Antim Ivireanul, *Opere*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Minerva, 1972.

literatura românească veche în *Tetraevanghelul* tipărit de Coresi în 1561⁴: „și avē cū ei școpi și ōrbi și mūți și betēgi...” (CT, 33^f). Prezența sa aici nu este surprinzătoare, dat fiind faptul că pentru realizarea tipografică a textului în varianta literară munteană, Coresi a avut în vedere texte similare anterioare, scrise în variante literare nordice, probabil, după cum susține I. Gheție, *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu, 1551-1553, alături de un text moldovenesc al *Evangheliei* (I. Gheție, 11 / 254). Norma munteană impunea, în acest caz, termenul *bolnav*, care, de altfel, apare în text mult mai frecvent (de paisprezece ori), în timp ce corespondentul său nordic, de trei ori. Îl găsim și în *Noul Testament* de la Bălgrad, 1648, alături de *bolnav*: „Iară când fu sara, adusă ră cătră El toți beteagii și îndrăciții” (NT, 42^f).

Borătură, s.f., „vărsătură, vomă”: „iară ne întoarcem [...] ca câinele la borăturile sale” (p. 95). Este un derivat al verbului **a borî** (< lat * *abhōrire*, „a urî”, DA; et. nec., DEX, MDA). Dacă este valabilă prima soluție etimologică, semantismul românesc a luat naștere prin confuzia firească a reacției de a vomita cu ideea de „a disprețui, a se scârbi de, a urî”. Dată fiind posibilă etimologie latină și vechimea termenului, unii lingviști îl consideră general cunoscut în dacoromână în perioada la care ne referim. Totuși, Mariana Costinescu îl integrează grupului de cuvinte populare specifice Moldovei, Transilvaniei (excluzând sud-estul), Banatului, uneori și Olteniei (4 / 189, 394). A fost atestat și în *Pravila* tipărită de Coresi în intervalul 1560-1562, care prezintă, alături de norma munteană a textului, și un strat lingvistic de tip nordic (probabil moldovenesc), pus pe seama izvorului ce a stat la baza versiunii tipărite (I. Gheție, Al. Mareș, 12 / 112): „Cine va borî după nafură beat, post 40 de zile, iară de boală 3 zile. Borătura să o îngroape lângă oltari...” (CPrav., 10^v). Desigur, Antim Ivireanul îl putea cunoaște din această carte bisericească de drept canonic, dar l-ar fi putut descoperi și în alte lucrări bisericești nordice, ca, de pildă, *Noul Testament* de la Bălgrad (1648): „Pentru-aceaia că neci ești rece, nece caldu, ce numai de-abiia cald, borî-te-voiu pre tine afară din gura Mea” (NT, 306^f).

Cinie, pl. **cinii**, s.f. [< sl. *činije* (DLRLV, DA)] „unealtă, sculă”: „Fieștecare vânătoriu își gătēște sculele și ciniile meștersugului său...” (p. 97). Este un cuvânt specific Moldovei (DLRLV). Unul din textele moldovenești în care apare constant este *Carte românească de învățătură*, pravila elaborată sub domnia lui Vasile Lupu, Iași, 1646: „...atunca sveatnicul nu să va certa ca cel vinovat, ce mai de multe ori creade giudețul

⁴ Informațiile privind prima atestare a cuvintelor sunt preluate din H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, ed. a II-a, überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Band I-III, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986, 1988, 1989.

cum acelea cinii s-au dat pentru alte treabe, iară nu să facă lucruri ca acealea reale” (*Prav.* 1646, gl. 72. 2). În *Îndreptarea legii*, pravila din timpul domniei lui Matei Basarab, care reproduce în bună măsură textul lucrării anterioare, Târgoviște, 1652, cuvântul nu apare deloc, fiind înlocuit de sinonime. De pildă, în fragmentul similar, apare termenul de origine greacă *dichis*: „...atuncea sfeatnicul nu se va pedepsi ca cel vinovat. Iară mai de multe ori creade judecătoria cum aceale dichise se-au dat pentru alte trebi, iară nu să facă lucruri ca acealea reale” (*Prav.* 1652, gl. 46. 2). Antim Ivireanul l-ar fi putut întâlni și în cartea lui Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților*.

Filér, s.m. [< magh. *fillér* (DA, DER)] „centimă dintr-o coroană austriacă, bănuț”: „...putem lua pildă de pe cei doi filéri ai văduvei...” (p. 52). Termenul este în relație directă cu realitatea politică și economică a Transilvaniei secolului al XVII-lea și al XVIII-lea. Cuvântul este atestat prima dată în *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu, 1551-1553: „nu verü eși de acolo panü verü da cé filérü mai micü” (Ev. 1551-1553, 6^v) și apare frecvent în textele ce reprezintă variantele literare de tip nordic. Termenul este întrebuințat și în textele muntenești, ca împrumut din textele nordice care au stat la baza elaborării acestora, în *Tetraevanghelul* lui Coresi: „Au nu doaō păsârēle prețuiescu-se ȁntru ȁ filērū?” (CT, 20^r), „ō văduō sāracă, aruncă doi filéri” (CT 98^r) sau, la sfârșitul secolului al XVII-lea, în *Biblia de la București* (1688): „Până unde vei da pre cel de apoi filer” (BB, II, *Matei* 5, 26). Teoretic, Antim Ivireanul ar fi putut prelua acest cuvânt din oricare dintre textele menționate mai sus, însă, cu siguranță, prezența termenului respectiv în cuprinsul *Bibliei*, textul sacru cel mai important din perioada veche a scrisului românesc, nu putea trece neobservată de către mitropolitul Țării Românești.

Holdă, s.f. [< magh. *hold* „măsură, baniță; iugăr” (DA, DER)] „câmp semănat, lan”: „Un om oarecarele făcu cină și chiemă pre mulți și ei nu vrea să meargă, puind fieștecarele la mijloc pricini: unul că au cumpărat holdă și mēрге să o vază...” (p. 128). A intrat în limba română în epoca feudală, o dată cu alți termeni de origine maghiară, din diverse domenii (G. Ivănescu, 14 / 440-441). Este cuvânt popular specific Transilvaniei (4 / 190). Termenul apare pentru prima dată în literatura epocii vechi în *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu: „semúnúnd semúnța buna @n holda sa” (Ev. 1551-1553, 44^r și pass.) și apoi în toate cărțile ce reproduc scrieri biblice, traduse în variantele literare nordice: *Palia* de la Orășie, 1581-1582: „Să neștine vor face pagubă în vinie altui om, au în sāmănătură, și-ș va slobodzi dobitocul său în holdele altuia a face pagubă, să plătească dentru a sa sāmănătură și den vinie cu cei mai bun” (PO, 250),

Noul Testament de la Bălgrad: „Asamănă-să Împărăția ceriului omului celui ce samănă sămânță bună în holda sa” (NT, 17^v) etc.

Livej, s.f. [< magh. *leves* „supă” (DA, DER)] „1. supă, 2. oțet scos din borhotul rămas de la țuică (Oltenia)”: „meșterșugesc băutura [...] cu livej” (p. 102). Termenul a fost atestat pentru prima dată la Antim Ivireanul, care îl preia fie din graiul ardelenilor de peste munți, fie din părțile Olteniei, unde a fost, probabil, adus în cursul migrațiilor unor grupuri de locuitori din Crișana și din Ardealul de la nord de linia Alba-Iulia – Miercurea-Ciucului în Țara Românească (G. Ivănescu, 13 / 203).

Luțifer, s.m., „Lucifer, prințul demonilor”: „omul să abătea cu toate puterile sufletului spre acéia ce iubii Luțifer și dracii” (p. 60). Cuvântul cu pronunție maghiară (L. Tamás, 21 / 511) îl dublează pe românescul moștenit din latină **Luceafăr** (< lat. *Luciferum*), atestat în textele rotacizante, prezent și în didahiile lui Antim Ivireanul: „și au născut singur satana, carele era înger și să numiia Luceafăr” (p. 49). Alternanța *Luceafăr/Luțifer* presupune o distincție și în planul semantic al textului: primul termen are conotație pozitivă, denumind îngerul cu statutul inițial, de făptură a raiului, în timp ce al doilea termen este negativ, denumind îngerul pervertit, devenit demon. Alteori, această distincție nu se realizează decât în context: „Luceafărul n-au putut să se mai sue, căci îl atârna păcatul în jos” (p. 49).

Meșterșug, s.n. [< magh. *mesterség* (DLR)] „1. unealtă, instrument, ustensilă, 2. îndeletnicire”: „nu s-au slujit cu arme [...] nici cu alte meșterșuguri asemenea acestora” (p. 4). Prezența lui **r** (sau **n**) în interiorul cuvântului se datorează faptului că era perceput ca termen compus (cf. *hiclenșug* < magh. *hitlen* + suf. *-ség*); dispariția consoanei s-a produs când termenul a ajuns să fie folosit pe scară largă, iar sentimentul compunerii s-a pierdut (Al. Rosetti, 19 / 538). În tipăriturile de tip nordic cuvântul este prezent cu ambele forme, *meșterșug* și *meșteșug*: „Deci fiind rudă lui Dumnezeu, să nu ni să pară că Dumnezeu Să asamănă aurului sau argintului sau pietrilor celor cioplite cu meșterșug și de chibzuialele omului” (NT, 158^v) sau „Bărbaților, știți că dentru acest meșteșug iaste dobânda noastră” (NT, 160^v) etc. La Antim Ivireanul există și forma *meșteșug*: „Doftorii cei desăvârșit și înțelepți atunci mai mult măresc lauda meșteșugului lor, nu când cu hier și cu foc luptă patima să o supue...” (p. 3).

Cu un alt înțeles, acela de „uneltire, cursă”, cuvântul este specific Moldovei (4 / 190). Probabil că Antim are în vedere această accepțiune când îl folosește alături de *cinie* „unealtă”, de asemenea specific Moldovei (vezi supra).

Termenul apare pentru prima dată în textul *Apostolului* tipărit de diaconul Coresi la Braşov, în care, pe lângă stratul lingvistic muntenesc preponderent, există şi unul nordic, datorat unui exemplar ce a stat la baza versiunii coresiene şi care este, la rândul său, o copie după un izvor bănăţean-hunedorean sau sud-vest ardelean (I. Gheţie, Al. Mareş, 12 / 114). În *Hronograful* lui Moxa apare de câteva ori: „cu mare chinū şi meşterşugū deabiia dobândi cetatea” (MC, 145) etc. Termenul este păstrat de revizorii textelor şi în *Biblia* de la Bucureşti, atât în *Vechiul Testament*, care are la bază un text tradus din limba greacă de către Nicolae Milescu Spătarul şi revizuit succesiv în Moldova şi Muntenia, cât şi în *Noul Testament*, la realizarea căruia s-a avut în vedere *Noul Testament* de la Bălgrad: „Lucru de meşteşug de pietri, săpătură de pecete” (MLD, II, *Exodus*, 28, 11), „Acesta, meşteşuguind neamul nostru, au chinuit pre părinţii noştri” (BB, II, *Fapte*, 7, 19).

Plod, s.n./m. [< v.sl. *īĕiāú* (DLR), *plodū* (DER)] „1. sămânţă, rod, 2. prunc”: „Căldura soarelui are lucrare firească a dăruii copacilor, erburilor, pietrilor scumpe plodurilor pământului vieţuitoare, umejoasă şi îngrăşătoare putere spre creştere” (p. 58). Lipsit de orice conotaţie peiorativă în limba română veche, cu cea de-a doua accepţiune, termenul, împreună cu derivatul verbal **a plodi** „a naşte, a se înmulţi”, este uzual în regiunea Banat – Hunedoara (- Oltenia) – Transilvania de sud-est (4 / 190). Cuvântul este mai întâi atestat în textele rotacizante: „plină de milosti, de plodulu, bunrătaţilor, fără păreare şi nefăţarnică. Plodul dereptaţiei întru împăcare seamără-se făcându pace” (CV, 63 ^v), „Şi sămărară agre şi răsădiră vini şi fēcără plodu de viaţă” (PS, 181 ^v). Îl găsim apoi în toate cărţile reprezentative pentru variantele literare de tip nordic, uneori alături de sinonimul *rod*: „şú déde plodū, acesta o sutú, acésta şase zécū ” (Ev. 1551-1553, 42 ^f), „însă den plodul pomului ce iaste în mijlocul raiului, poruncit-au noao Dumnezeu să nu mâncăm” (PO, 18), „Iară Sarai era fără plod şi nu avea feţi” (PO, 42) etc. În tipăriturile diaconului Coresi, termenul este frecvent, de asemenea: „Fačeţi amu plodū destoinicū de pocâinţă” (CT, 4 ^v), „Sau fače-va lemnūl bñū şi plodulū lūi bñū saū fače-va lemnūl rău şi plodulū lūi rău saū” (CT, 25 ^f), în *Liturghier* (CL, 34 ^f) etc. Antim Ivireanul l-ar fi putut prelua atât din surse munteneste, cât şi din textele nordice pe care le-a avut la îndemână.

Ponoslui, v. [< magh. *panaszol* (DLR), *panaszolni* (Al. Rosetti, 19 / 433, Densusianu, 7, II / 344)] „a defăima, a calomnia”: „în loc de a-i iubi [pe preoţi, n.n.] şi a ne cuceri lor, noi îi grăim de rău şi-i ponosluim” (p. 82). Cuvântul face parte din lexicul popular curent în ariile nordice ale vechii române literare (Moldova, Transilvania, excluzând sud-estul, Banat), (4 / 189). Este atestat mai întâi în *Codicele Voroneţean*: „Iară se

neștinre de voi lipsitu easte de mândrie, se ceară de la Dumnedzeu, cela ce dă tuturoru prostu și neponosluindu, și da-se-va lui” (CV, 55^v) și reprezintă o prezență constantă în textele de tip nordic, precum *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu: „Începu Isus a ponoslui cetúțilorú” (Ev. 1551-1553, 33^v), *Noul Testament* de la Bălgrad: „Ponosluiuia-i Iuda” (NT, 122^f) ș.a. **Ponoslui** și **ponoslu** apar o singură dată și la Mihail Moxa: „Dumnezeu știu aceastia și le ponoslui neascultaria lor” (MC, 74), „le scrise seamne în obraze slove de ponoslu” (MC, 158). Termenul apare în *Biblia* din 1688, în cartea a patra a *Pentateucului*: „Și adusără ponoslu pământului carele au socotit pre el cătră fiii lui Israil, zicând...” (MLD, IV, *Numerii*, 13, 33).

Price, s.f. [< v.sl. *pritŭča* (4 / 179), slavon. *īdē÷à, īdēò÷à, īdēòú÷à* (DLR) „ceartă, neînțelegere”]: „Zice fericitul Pavel la capul cel dintâi cătră romani, stih 29: să fim plini de toată nedreptatea, [...], de ucidere, de price, de înșălăciune, de nărav rău” (p. 155). Este un cuvânt popular specific Moldovei (4 / 190). Ca termen pătruns în textele culte, el este atestat mai întâi în *Psaltirea Scheiană*, apoi și în alte texte nordice: „Și pușă înveștiré mé sacu, și fuúu loru în price” (PS, 104^v). *Noul Testament de la Bălgrad* nu consemnează substantivul **price**, în schimb apare verbul **a prici** „a certa”: „Nu va prici, neci va striga, neci va auzi cineva în uliță cuvântul lui” (NT, 15^v). În *Biblia de la București*, în *Noul Testament*, apar **price** și **a prici**: „Făcutus-au price între farisei și între sadochei” (BB, II, *Fapte*, 23, 7), „Nu va prici, nici va striga, nici va auzi cineva în ulițe glasul lui” (BB, II, *Matei*, 12, 19). În *Vechiul Testament*, cuvântul este folosit numai în sintagma *Apa Pricii*: „Aceasta e Apa Pricii, căci se-au suduit fiii lui Israil înaintea Domnului” (MLD, IV, *Numerii*, 20, 13 etc.).

Răpști, v. [< slavon. (v.sl.) *đŭíúòàòè, đŭíúò@* (DLR)] „1. a murmura, a cârți”: „Nu te face trist ca copiii ce-i duc la școală; nu răpști împotriva zilelor celor curate” (p. 101). Cuvântul este popular, fiind uzual mai ales în Moldova (4 / 394). Deși specific unei variante nordice, termenul este atestat și în *Tetraevangheliarul coresian*: „Știū Isus ṯrū ēlūși că răpștescū učenicii lui” (CT, 197^f), „răpștirā fariseii și cărtŭlarii grāirā” (CT, 154^f). Antim Ivireanul ar fi putut cunoaște cuvântul din cărțile muntenești ale diaconului, dar și din textele religioase de tip nordic. Una din aceste cărți a fost *Noul Testament* de la Bălgrad, care trebuie să fi existat în biblioteca Mitropoliei Țării Românești, ca primă traducere integrală a acestui amplu text biblic: „Iară viind și cei dentâi, le părea că vor lua mai mult; și luară și aceia câte un denariu. Iară daca-i luară, răpștirā spre domnul casei...” (NT, 26^f). În fragmentul similar din *Biblia* din 1688, cuvântul este păstrat: „Iară deaca-i luară, răpștirā spre domnul casei” (BB, II, *Matei*, 20, 11).

Rărunchi, s.m. [< lat. *renunculus*, (DLR); G. Ivănescu, 14 / 115, aduce în discuție și un posibil etimon latinesc **renuculus*] „1. rinichi, 2. măruntaie”: „ispitște inimile și rărunchii” (p. 92). Aria de difuzare a termenului cuprinde întreaga regiune nordică a dacoromânei. Antim Ivireanul îl folosește în locul lui *rinichi*, specific variantelor literare sudice (4 / 393), și are în vedere mai ales cel de-al doilea înțeles. În variantele literare de tip nordic, termenul este atestat pentru prima dată în *Palia* de la Orăștie: „Si ia toată grăsimea aceea care acoapere mețele și grăsimea de pregiur ficat [!] și cei doi rărunchi cu grăsimea lor depreună și o aprinde spre oltariu” (PO, 276), dar se pare că a avut o circulație mai largă în textele românești vechi, de vreme ce este atestat și în ms. 45 utilizat în editarea *Bibliei de la București* (V. Arvinte, 2 / XXII, LXXI).

Sârgui, v. [< magh. *szorog* (Densusianu, 7, I / 241, DLR, 4 / 181), < *sârg* + *-ui* (DEX, MDA)] „a-și da silința, a se grăbi”: „sârguiaște de o du în beserică fără de nici o zăbavă” (p. 45). Cuvântul este atestat prima dată în *Psaltirea Scheiană*: „Plécă cătră mère urekiia ta, srăguiaște și ia-me” (PS, 44¹).

Sicriu, s.n. [< magh. *szekrény* „ladă, cutie”(DLR)] „1. dulap, ladă, cutie, sertar, 2. coșciug”: „Întru ale sale au venit Domnul, nu prin umbră, ci chiar și înfățișat să aduce, ca pre un jărtăvnic pre pământ, cu pohfală de sicriul cel însuflețit, adecă de sfânta Fecioară, de care sicriu s-au atins vameșul și s-au îndreptat...” (p. 30). În fragmentul de față, sensul este acela de „cutie în care sunt închise lucruri de preț”. Cu ambele accepțiuni, termenul era viabil pentru aria nordică a dacoromânei (4 / 393); Antim Ivireanul îl preferă în locul altor cuvinte, de pildă, pentru semnificația sa specială. Termenul apare de mai multe ori în cuprinsul *Vechiului Testament* din *Biblia de la București*, întotdeauna cu un alt înțeles („coș, corabie, arcă”) decât acela conținut de corespondentul său muntean, *coșciug* [< v.sl. *kovčegŭ*], cuvânt propriu Țării Românești (4 / 390, 395): „Și de vrême ce nu mai putea să-l ascunză, luo lui mumă-sa un sicriu de papură și-l unse cu zmoală...” (MLD, II, *Exodus*, 2, 3) etc.

Sudui, v. [< magh. *szidni* (DLR, DER, Densusianu, 7, I / 241-242)] „a înjura, a ocări”: „cel ce sudue pre preoț pre însuși Dumnezeul nostru sudue și necinstéște” (p. 173). Este un cuvânt popular, specific în epoca veche întregii arii nordice a dacoromânei (4 / 393). Varianta literară de tip sudic cunoștea echivalentul **înjura** (< lat. *injuriare*, 4 / 189). Verbul este însoțit la Antim Ivireanul de substantivul **sudalmă** (< magh. *szidalom*): „[Dumnezeu] iaste mânios de sudălmile [...] ce-i fac în toate zilele păcătoșii” (p. 215). Este atestat prima dată în *Catehismul* tipărit de Coresi,

care are la bază unul sau mai multe texte realizate în arii nordice ale teritoriului lingvistic dacoromân (I. Gheție, 11 / 253): „vă rugăm toți sfinții părinți, oare vlădici [...] necetind să nu judece, nece să săduiască...” (CCat, 2^r). Se află și în *Epilogul Tetraevanghelului* coresian: „După aceea vă rugăm toți sfinți părinți [...] necetind să nu judece, nece să săduiască” (CT, 249^r). Antim Ivireanul l-ar fi putut întâlni aici sau în *Îndreptarea legii*, care reproduce fragmente din *Pravila* lui Vasile Lupu: „Dece dentr-acestea lucruri să ia seama să cunoască carea e sudalmă mare și mică, și așa judecătoria poate pre voia lui să cearte pre cela ce suduiaște” (*Prav.*1652, gl. 107. 1 ș. urm.), ori în *Biblia* din 1688: „Pre arhiereul lui Dumnezeu suduiești?” (BB, II, *Fapte*, 23, 4), „Și suduia nărodul pre Moisi” (MLD, IV, *Numerii*, 20, 3).

Tămădui, v. [*<* magh. *támadni* „a se ridica” (DLR, G. Ivănescu, 14 / 440-441)] „a (se) vindeca de o boală”: „darul Duhului Sfânt [...] pururea tămăduiaște cele neputincioase și célia care nu sunt desăvârșit le împlinște...” (p. 41). Apar și derivatele **tămăduire** și **tămădui**: „bunătatea ce-au arătat spre folosul turmei sale [...] iaste [...] tămăduirile céle de multe féliuri...” (p. 139), [Luceafăr], dintr-atâta lumină ce avea s-au făcut decât toate negrețele și decât toate întunérecele mai negru și mai întunecat și iaste să se osândească în véci nesfârșit pentru căci nu are tămăduială, nici vindecare rana lui, că fiind duh, nu are pocăință” (p. 49). Găsim în acest fragment o altă fațetă a tehnicii oratorului în folosirea sinonimelor: dacă în cazul lui **beteag** – **bolnav** alegerea se făcea în funcție de determinatul extralingvistic, în privința variației **tămăduire** (**tămăduială**) – **vindecare** (ca și în cea a perechilor **negréte** – **întunéreci** și **mai negru** – **mai întunecat**) funcționează principiul augmentării expresiei în fața unui auditoriu care trebuia convins de justetea ideilor expuse (cf. E. Negrici, 18 / 200 și urm.). Cuvântul apare prima dată în textele rotacizante: „tremite-veri aburulă loră și s# voră tămădui” (PS, 217₁₈₋₁₉). Antim Ivireanul l-a găsit în *Biblia de la București*: „Ceia ce avea boale în ostrov mergea și să tămăduia” (BB, II, *Fapte*, 28, 9).

Trufaș, adj., „1. mândru, orgolios, 2. strălucitor, splendid”: „au vrut să ne învețe să nu fim trufaș, să nu cérem măriră deșarte” (p. 206). Cuvântul este un derivat pe teren românesc de la *trufă* „trufie” [*<* lat. *trufa* (DLR)]. În limba latină dunăreană a intrat din greacă (τρυφή „desfătare, moliciune”), în urma contactului direct dintre cele două culturi, în secolele al II-lea – al III-lea (H. Mihăescu, 16 / 61-62). O părere diferită de a majorității lingviștilor are Al. Ciorănescu, care îl pune în legătură cu lat. *triumphus*, ajuns în limba română „prin intermediul unor idiomuri slave în care s-ar fi pierdut nazala” (DER). Face parte din fondul popular al vechii române literare, cu difuzare în Banat-Hunedoara – Moldova (4 / 190). Este

atestat cu valoare substantivală în textele rotacizante: „Dumnezeu trufașilor protiveaște-se, e smeriților dă bunrătate” (CV, 64^v), „trufașul cu okiul și nesăturatul cu înrema, cu acesta nu mâncau” (PS, 162^v). Termenul a pătruns și în cărțile coresiene: „Că deșertă și zdrobi preainălțatul trufașul vrăjmașul nostru, diavolul” (CC₂, 124). Cuvântul nu apare în *Biblia de la București*, în schimb, există **trufie**, în expresia *a face în mână cu trufie*, „a face ceva cu trufie, cu mândrie”: „Și sufletul care va face în mână de trufie...” (MLD, IV, *Numerii*, 15, 28).

Exemplele menționate mai sus ilustrează faptul că Antim Ivireanul introduce sau determină o mai largă circulație în varianta literară sudică a unor termeni comuni întregii arii nordice a dacoromânei (*rărunchi*, *sicriu*, *sudui*) sau numai unor anumite zone din nordul teritoriului românesc: *price*, *răpști* în Moldova; *beteag*, *borătură*, *ponoslui* în Moldova – Banat – Transilvania, fără sud-est, și, în cazul lui *borătură*, și Oltenia; *trufaș* în Moldova și Banat – Hunedoara; *plod* în Banat – Hunedoara și Transilvania de sud-est; *filér*, *holdă*, *mește(r)șug*, *tămădui* în Transilvania sau, pentru *livej*, și Oltenia.

Din punct de vedere etimologic, cei mai mulți sunt de origine maghiară, mai puțin *cinie*, *plod*, *price*, *răpști* (care sunt vechi slavi), *rărunchi* (moștenit din latină) și *borî* (cu etimologie incertă, latină sau necunoscută).

Recurgerea la astfel de termeni când varianta literară muntenească ar fi putut furniza alte sinonime pentru noțiunile în discuție nu credem că se face la Antim Ivireanul după criterii estetice, deși, de multe ori alegerea și combinarea semnelor lingvistice generează un efect artistic. Întreaga trudă a construirii discursului religios trebuie să se fi desfășurat în direcția revigorării spirituale a păstoriților. Pe de o parte, cuvintele populare reduc distanța dintre amvonul ocupat de unul din cei mai erudiți mitropoliți ai vremii și norodul eterogen, pe de altă parte, cele străine ascultătorilor atrag atenția și sporesc interesul pentru realitatea extralingvistică la care se face referire (de ex. *răpști*, *sudui*, *tămădui* etc.). Aparentele serii sinonimice care se creează sunt de fapt grupuri de termeni specializați, care nu intră niciodată în combinație cu alți determinați decât cei destinați de orator *a priori* (v. supra, *beteag-bolnav* sau, între cuvintele de proveniență cultă, cum sunt *evreu-jidov*: *evreu* este pus în legătură cu una din epistolele *Noului Testament*, adresată poporului ales, pe când *jidov* sau *jidovime* face referire la neamul respectiv: „[au pus Dumnezeu] pre Petru, pentru ca să fie întru stăpânirea zilei a dumnezești cunoștințe întru jidovime” (p. 57). În unele cazuri, cuvântul împrumutat presupune o ușoară atitudine de dispreț față de semnificat, vizibilă în context. Este cazul lui *Luțifer*, îngerul căzut, dezonorat, dușmanul înfrânt al dumnezeirii și al celor care îl urmează pe

Hristos. Altădată, termenul străin este folosit tocmai pentru conotația specială pe care corespondentul său muntean nu o are (de ex. *sicriu*).

Termenii împrumutați de Antim Ivireanul din variantele literare nordice aparțin unui număr restrâns de câmpuri semantice. Cuvintele, în majoritatea lor, numesc realitatea concretă imediată sau sunt abstracte, cu legătură în domeniul umanului: corpul (părți ale corpului, stări fiziologice, acțiuni referitoare la corp): *beteag, borătură, rărunchi, tămădui*; trăsături morale: *trufaș*; atitudini față de semenii și acțiuni referitoare la relațiile umane: *ponoslui, price, răpști, sudui*; acțiuni diverse: *sârgui*; viața materială (ocupații, agricultură, unelte, bucătărie, comerț, administrație): *cinie, filér, holdă, livej, meștersug, plod, sicriu*. Numai *Luțifer* aparține câmpului semantic al vieții spirituale. Cât despre *sicriu*, contextul în care acesta este folosit de către Antim Ivireanul (v. supra) îi conferă o valoare metaforică, înscriindu-l, involuntar, în limbajul artistic.

În sfârșit, se pune problema surselor de unde oratorul selectează cuvintele. Am văzut în explicația dată fiecărui termen, că Antim Ivireanul le-ar fi putut cunoaște din cărțile muntenești, unde au fost preluate din variantele literare nordice, prin intermediul unor lucrări care au stat la baza tipăririi unor scrieri bisericești în varianta literară muntenească sau au fost introduse, voit sau accidental, de către traducători și diortositori, dintre care unii erau originari din părțile nordice ale țării. Între aceste cărți trebuie semnalată *Biblia de la București*, cu o importanță deosebită pentru cultura teologică a vremii, primul text biblic tradus integral și tipărit în limba română, având la bază texte realizate în variante literare de tip nordic: o traducere din limba greacă a *Vechiului Testament*, opera lui Nicolae Milescu Spătarul, cu manuscrisul 45, care dovedește o revizie moldovenească, prealabilă reviziei finale muntenești⁵, și textul *Noului Testament* de la Bălgrad, din 1648⁶. Probabil că Antim Ivireanul a avut la îndemână și cărți elaborate în variantele literare nordice, cu o circulație semnificativă în întregul spațiu românesc, având astfel posibilitatea de a cunoaște în mod direct lexicul de tip nordic.

Vocabularul popular de proveniență nordică din predicile mitropolitului muntean Antim Ivireanul nu se remarcă prin cantitate. Credem că în desfășurarea actului retoric ecleziastic alegerea termenilor corespondenți din varianta literară sudică nu ar fi știrbit, din punct de vedere denotativ, înțelesul discursului. Din acest punct de vedere, efortul

⁵ V. N.A. Ursu, *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Spătarul (Milescu)*, în *Biblia 1688*, II, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2002, p. I, II și urm.

⁶ V. Alexandru Gafton, *Relația dintre Noul Testament de la Bălgrad (1648) și textul corespunzător din Biblia de la București (1688)*, în *op. cit.*, p. LXXXIII.

predicatorului poate părea unul gratuit. Conotațiile speciale pe care aceste cuvinte le aduc, ca împrumuturi, în varianta literară munteană sprijină însă mai mult pragmatica textului. Prezența elementului popular nordic este rezultatul unui demers conștient de selectare a mijloacelor lingvistice optime, în viziunea personală a oratorului, pentru realizarea imaginii dorite.

Din păcate, situația de operă orală a predicilor lui Antim Ivireanul, cu transpunere foarte târzie în variantă tipărită, nu ne permite să facem observații sigure în privința influenței imediate pe care acestea ar fi avut-o asupra vocabularului specific variantelor literare muntene.

IZVOARE

- BB – *Biblia 1688*, I-II, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2001, 2002.
- CC₂ – Coresi, *Carte cu învățătură*, 1581, publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, vol. I, Textul, București, Atelierele Socec&Co, 1914.
- CCat., – Coresi, *Catehismul*, [Brașov, c. 1560], în *** *Texte românești din secolul al XVI-lea*, I. *Catehismul* lui Coresi, II. *Pravila* lui Coresi, III. *Fragmentul Todorescu*, IV. *Glosele Bogdan*, V. *Prefețe și Epiloguri*, ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon, coordonator Ion Gheție, București, EA, 1982.
- CL – Coresi, *Liturghierul*, text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș, București, EA, 1969.
- CPrav. – Coresi, *Pravilă*, [Brașov, c. 1560-1562], în *** *Texte românești din secolul al XVI-lea*, I. *Catehismul* lui Coresi, II. *Pravila* lui Coresi, III. *Fragmentul Todorescu*, IV. *Glosele Bogdan*, V. *Prefețe și Epiloguri*, ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon, coordonator Ion Gheție, București, EA, 1982.
- CT – Coresi, *Tetraevanghelul*, 1560-1561, comparat cu *Evangheliarul* lui Radu de la Mănăstirea, 1574, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, EA, 1963.
- Ev. 1551-1553 – *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu, 1551-1553, studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici, studiu istoric de L. Demény, București, EA, 1971.
- MC – Mihail Moxa, *Hronograf*, publicat și adnotat de N. Simache și T. Cristescu, Buzău, 1942.
- MLD – *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, vol. I, *Genesis*, Iași, 1988, vol. II, *Exodus*, Iași, 1991, vol. III, *Leviticus*, Iași, 1993, vol. IV, *Numerii*, Iași, 1995, vol. V, *Deuteronomium*, Iași, 1997.
- NT – *Noul Testament 1648*, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a prea sfințitului Emilian, episcop al Alba Iuliei, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988.

- PO – *Palia de la Orăștie*, 1581-1582. Text-Facsimile-Indice, ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, EA, 1968.
- Prav. 1646 – *Carte românească de învățătură*, 1646, ediție critică întocmită de Colectivul de drept vechi românesc condus de academician Andrei Rădulescu, București, EA, 1961.
- Prav. 1652 – *Îndreptarea legii*, 1652, ediție întocmită de Colectivul de drept vechi românesc condus de academician Andrei Rădulescu, București, EA, 1962.
- PS – *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, ediție critică de I.-A. Candrea, vol. II. Textul și glosarele, București, Atelierele grafice Socec&Co, Societatea Anonimă, 1916

BIBLIOGRAFIE

- Antim Ivireanul, *Opere*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Minerva, 1972.
- Arvinte, V., *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688)*, în *Biblia 1688*, I, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2001, p. I-CLXXXIV.
- Chivu, Gh., Georgescu, Magdalena, Gheție, I., Moraru, Alexandra, Suciu, Emil, Vîrban, Floarea, Zgraon, Florentina, *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Cluj, Clusium, 2000.
- Chivu, Gheorghe, Costinescu, Mariana, Frâncu, Constantin, Roman Moraru, Alexandra și Teodorescu, Mirela, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532 - 1780)*, București, EA, 1997.
- Ciorănescu, Al., *Dicționarul etimologic al limbii române (DER)*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Saeculum, 2001.
- Costinescu, Mariana, Georgescu, Magdalena, Zgraon, Florentina, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali (DLRLV)*, București, EȘE, 1987.
- Densusianu, Ov., *Istoria limbii române*, vol. I, *Originile*, vol. II, *Secolul al XVI-lea*, ediție îngrijită de J. Byck, București, EȘ, 1961.
- Dicționarul limbii române (DA)*, tom I (părțile I-III), II (părțile I-III), București 1913-1949.
- Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, tom VI-XIV, București, 1965-2000.
- Gafton, Alexandru, *Relația dintre Noul Testament de la Bălgrad (1648) și textul corespunzător din Biblia de la București (1688)*, în *Biblia 1688*, II, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2002, p. LV-LXXXVI.
- Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, București, EA, 1975.
- Gheție, Ion, Mareș, Al., *De când se scrie românește*, București, Univers Enciclopedic, 2001.
- Ivănescu, G., *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947 (1948).
- Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Iași, Junimea, 2000.

- Micul dicționar academic* (MDA), vol. I (A-C), II (D-H), București, Univers Enciclopedic, 2002; vol. III (I-Pr), IV (Pr-Z), București, Editura Univers Enciclopedic, 2003.
- Mihăescu, H., *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, EA, 1966.
- Mihăilă, G., *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, EDP, 1973.
- Negrici, Eugen, *Antim. Logos și personalitate*, București, Editura Minerva, 1971.
- Rosetti, Al., *Istoria limbii române*, I, *De la origini până în secolul al XVII-lea*, ediția a doua revăzută și adăugită, București, EȘE, 1978.
- Rosetti, Al., Cazacu, B., Onu, L., *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, București, Minerva, 1971.
- Tamás, L., *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapest, Akadémiai Kiadó Budapest, 1966.
- Ursu, N.A., *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Spătarul (Milescu)*, în *Biblia 1688*, II, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2002, p. I-LIV.
- Tiktin, H., *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, ed. a II-a, überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Band I-III, Wiesbaden, Otto Harrassoowitz, 1986, 1988, 1989.

DIALECTAL OVERLAPS IN THE LEXIS OF ANTIM IVIREANUL'S SERMONS

(Abstract)

Antim Ivireanul, metropolitan bishop of Muntenia between 1708 and 1716, is one of the most remarkable figures of the old Romanian culture. Georgian by origin, he came to Muntenia at the end of XVIIth century, when cultivated Romanian language was still divided into some literary dialects or variants. In Walachia, Antim came into contact with the muntenian (southern) literary variant, but, due to his clerical vocation and to the fact that he had to learn Romanian as a foreign language, mainly from theological books edited in Moldavia, Transylvania or Walachia, Antim came to know the other Romanian literary variants, too. His works are representative for the muntenian literary variant, but, sometimes, he resorts to linguistic facts proper to northern literary variants. Our paper presents the popular words Antim took from northern literary variants and used in his sermons.